

**İLAHİYAT FAKÜLTELERİ
XXIV. KELAM ANABİLİM DALI
KOORDİNASYON TOPLANTISI ve
ULUSLARARASI
İSLAM DÜŞÜNCE GELENEĞİNDE
DİN-BİLİM İLİŞKİSİ SEMPOZYUMU**

Bildiri Metinleri Kitabı

Editörler

Prof. Dr. Mahmut ÇINAR

Prof. Dr. Halil ALDEMİR

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ŞAŞA

Arş. Gör. Metin CİVEK

Sempozyum Yeri ve Tarihi

Kilis 7 Aralık Üniversitesi, 20-21 Eylül 2019

Sayfa: 384

ISBN: 978-605-2151-09-9

Kapak

Kadir POLAT

Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Basın Yayın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü

Dizgi-Mizanpaj

Mustafa ÖZYAĞLI

Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Basın Yayın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü

Bu kitap, İlahiyat Fakülteleri XXIV. Kelam Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı ve Uluslararası İslam Düşünce Geleneğinde Din-Bilim İlişkisi Sempozyumu'nda sunulan bildirilerin tam metinlerinden oluşmaktadır. Kitabın tüm yayın hakları Kilis 7 Aralık Üniversitesi'ne aittir. Yayıncı veya editörlerin izni olmadan eserin herhangi bir bölümü yeniden basılamaz ve çoğaltılamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. Kitapta yer alan yayınların her tür görüş, etik, içerik vb. sorumluluğu yazarlarına aittir.

Basım Tarihi: Aralık 2019

Basım Yeri: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Matbaası

Klasik Dönem Kelâmında Din-Felsefe-Bilim İlişkisi: İmam Mâtürîdî Örneği Üzerinden Bir Değerlendirme*

Doç. Dr. Mehmet BULĞEN**

Klasik dönem kelâmının dikkat çekici özelliklerinden biri kelâmcıların cevher, araz, boşluk, hareket ve nedensellik gibi konularla yoğun bir şekilde meşgul olmalarıdır. Onların çalışmalarına yakından bakıldığında, maddenin yapısı, cisimlerin özellikleri ve evrenin işleyişine dair konularda özgün kavramlar ve kuramlar geliştirdikleri görülmektedir. Klasik dönemde “dakîku’l-kelâm” ve “latîfu’l-kelâm” gibi başlıklar altında ele alınan ve günümüzde daha çok bilim ve felsefenin ilgi alanına giren konularla kelâmcıların meşgul olmaları çeşitli tartışmalara neden olmaktadır. Bu bağlamda kelâmcıların fizikçi ya da doğa filozofu oldukları, teorik felsefe yaptıkları, hakikat arayışına giriştikleri, bu ilmin metafiziğe karşılık geldiği gibi iddialar söz konusudur. Bu iddialar klasik dönem kelâmcılarının bilimsel ve felsefi konulara olan ilgisine dikkat çekme yönünden önemli olmakla birlikte, kelâm ilminin gerçekte ne tür bir disiplin olduğuna yönelik bir takım yanlış anlaşılmaları da beraberinde getirmektedir. Zira kelâm ilminin vahye dayalı boyutlarının da olduğu ve kelâmcıların İslam dininin itikadî esasları tespit, temellendirme ve savunma gibi roller üstlendikleri de bir gerçektir.

Bu tebliğde, klasik dönem kelâmcılarının itikadî meselelerle bilimsel ve felsefi konuları ne şekilde ilişkilendirdikleri Mâtürîdiyye mezhebinin kurucusu İmam Mâtürîdî’nin (ö. 333/944) görüşleri dikkate alınarak tartışılması amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda ilk olarak, III/IX. ve IV/X. Yüzyıllara tekabül eden dönemde kelâm ilminin konularının vahye dayalı “celîl konular” ile akla dayalı “dakîk/latîf konular” olmak üzere ikiye ayrıldığı gösterilmeye çalışılacaktır. Ardından kelâmcıların “dakîk” ve “latîf” konular başlığı altında ne türden bilimsel ve felsefi konularla meşgul oldukları işlenecektir. Ayrıca III/IX. Yüzyıldaki bazı Mu‘tezile kelâmcılarının felsefi ve bilimsel konulara dini savunmanın ötesinde birer hakikat arayıcıları da olarak ilgi duydukları gösterilmeye çalışılacaktır. Son olarak İmam Mâtürîdî’nin kelâmcıların bilim ve felsefenin ilgi alanına giren konularla bu derece meşgul olmalarıyla ilgili görüşleri değerlendirilecektir.

---

* Bu tebliğ, “Klasik Dönem Kelâmında Dakîku’l-Kelâmın Yeri ve Rolü” (*İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2015, sayı: 33, s. 39-72) adlı makale ile “İmam Mâtürîdî ve Atomculuk” (*İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdiyye Geleneği*, ed. Hülya Alper, İstanbul: İFAV 2018, s. 83-122) adlı kitap bölümlerinden istifade edilerek yazılmıştır.

** Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı.

1. Kelâmın Celîl ve Dakîk/Latîf Konuları

İslâm dininin inanç esaslarını tespit, temellendirme ve savunma görevini üstlenen kelâm ilmi vahye dayalı bir eksene sahip olmakla birlikte, kelâmcılar erken dönemlerden itibaren felsefe ve bilimin ilgi alanına giren konularla da yoğun bir şekilde meşgul oldular. III./IX. Mu'tezile kelâmcısı Ebû Osmân el-Câhız (ö. 255/869), *Kitâbü'l-Hayevân*'ında "Kelâmcıların Vasıfları" başlığı altında şunları söylemektedir:

"Mütেকellim, din (kelâmü'd-dîn) konusundaki uzmanlığını felsefe (kelâmü'l-felsefe) alanındaki uzmanlığı seviyesine getirmediğçe kelâmın bütün sahalarını kapsayamaz ve bu disiplinde uzmanlaşmak ya da reis mertebesine gelebilmek için gerekli niteliklere de sahip olamaz. Bizim nezdimizde âlim, her ikisini de kendisinde birleştirebilen kişidir."⁴⁷⁸

Kelâmın erken sayılabilecek bir döneminde Câhız'ın kelâmın konularını kelâmü'd-dîn ve kelâmü'l-felsefe olarak ikiye ayırması, bu bağlamda kelâmcı olmanın şartını her ikisinde de uzman olmaya bağlaması dikkate değerdir. Yazının devamında Câhız'ın "kelâmü'd-dîn"den kastının tevhîd akidesi kelâmü'l-felsefeden kastının ise tabiat felsefesiyle ilgili konular olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁷⁹

Kelâm ilminin konularını dinle ilişkili konular ve felsefe/bilimle ilişkili konular olmak üzere ikiye ayırmak sadece Câhız'a has bir tutum değildir. Bu ayırım o dönemde "celîl", "dakîk" ve "latîf" kavramları ekseninde farklı kelâmcılar tarafından da yapılmıştır. Bağdat Mu'tezile ekolü şeyhlerinden Ebû'l-Hüseyin el-Hayyât'ın (ö. 300/913 [?]) *Kitâbü'l-İntisâr*'ı bunlardan biridir. Burada Hayyât'ın, İbnü'r-Râvendî'nin (ö. 301/913-14 [?]) Mu'tezile mezhebine karşı getirdiği eleştirilere verdiği cevaplar, bize kelâm ilminde din bilim ilişkisi konusunun "celîl" ve "dakîk/latîf" kavramları ekseninde ele alınabileceğini gösterir. Bu eleştirilerinden birinde İbnü'r-Râvendî, Mu'tezile'yi sürekli birbirleriyle tartışmak ve birbirlerini nakzeden görüşler savunmakla suçlamaktadır. Hayyât ise onun bu eleştirisine, Mu'tezile'nin aralarında anlaşmazlığa düştükleri konuların fer'i/talî meseleler olduğu, tevhîd, adalet, risâlet ve vahiy gibi konularda ise onların büyük bir ittifak içinde olduklarını söyleyerek cevap vermektedir.⁴⁸⁰ Hayyât'a göre Mu'tezile âlimlerinin kendi aralarında anlaşmazlığa düşüp tartıştıkları bu fer'i meseleler, eşyânın fenâ ve bekâsı, hareket eden ve duran bir cismi açıklamak için geliştirilen ma'nâ teorisi, sonlu ve sonsuz, parça ve bütün, malum ve meçhul, zulme güç

⁴⁷⁸ Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, haz. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1388/1969), II, 134.

⁴⁷⁹ Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, II, 135; Câhız hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Câhız", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (DİA), VII, 24.

⁴⁸⁰ Ebû'l-Hüseyin Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, haz. Albert Nasri Nader (Beyrut 1957), s. 13.

yetirememeye, mücânese ve müdâhale, sesler ve işitmenin doğası, insanın mahiyeti ve bilgi konusu gibi kelâmın zor/karmaşık ve ince/derin meseleleridir (*min gâmidî'l-kelâmi ve latîfîhi*).⁴⁸¹ Hayyât göre Mu'tezile'den Ebü'l-Hüzeyl (ö. 235/849-50 [?]), Nazzâm (ö. 231/845), Muammer B. Abbâd (ö. 215/830), Bişr b. el-Mu'temir (ö. 210/825), Ca'fer b. Harb (ö. 236/850-51 [?]) ve el-İskâfî (ö. 240/854) gibi kişiler başta tevhid akidesi olmak üzere celil konuları temellendirebilmek için dakik konularda da uzmanlaşma başarısını gösterebilmişlerdir.⁴⁸²

Kelâm ilminde celil ve dakik/latif konular ayrımı ile ilgili olarak bilgi alabileceğimiz bir başka kaynak kelâmcıların mezhep ve görüşlerini açıklamak için yazılan makâlât kitaplarıdır. Bu bağlamda makalat türü eserlerden en önemlilerinden biri Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324/935-36) *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* adlı kitabıdır. O, müslümanların farklı mezheplere mensup olmalarına yol açan görüşlerini aktardığı bölümünü “Bu, büyük (celil) meselelerdeki tartışmanın sonu (hâzâ ahîrü'l-kelâm fi'l-celil)” şeklinde bitirmekte; farklı mezheplere ayrılmaya yol açmayan tâli konulardaki görüşlerini aktardığı bölüme başlarken ise “bu, ince/derin (dakik) meselelerdeki tartışmaların başlangıcıdır (hâzâ zikru ihtilâfi'n-nâs fi'd-dakîk)” demektedir. Her iki bölümde aktarılan görüşlerin içeriğine baktığımızda, celilü'l-kelâm bölümünde daha çok Allah'ın zâtı, sıfatları, nübüvvet ve vahiy gibi “teolojik” görüşler aktarılırken; dakik bölümünde ise atom, cisim, hareket ve nedensellik gibi fizik ve kozmolojiye dair görüşlere ağırlık verilmektedir.⁴⁸³

⁴⁸¹ Hayyât, *Kitabü'l-İntisâr*, s. 14; Hayyat'a göre bir şeyin fenası, fenanın nerede gerçekleşeceğine yönelik fûru konularda tartışırken hataya düşmeleri muhtemelse de bunlar ne tevhidi ne de adaleti nakzedebilecek hatalar türünden değildir. Ayrıca bu türden konularda yapılan hatalar Râfizilerin tevhidi geçersiz kılmaya çalışmaları, risalet ve icmayı inkâr etmeleri ve Kur'an'ı yalanlamaya çalışmaları türünden değildir. s. 20.

⁴⁸² Hayyât, *Kitabü'l-İntisâr*, s. 15.

⁴⁸³ Eş'arî'nin *Makâlâtü'l-İntisâr*'ın “Dakîkû'l-Kelâm” bölümündeki bazı konu başlıkları şu şekilde sıralanabilir: “Cismin Mâhiyeti, Cevher ve Anlamı Hakkındaki Görüşler, Cevherlerin Hepsinin Cisim Olup Olmadığı, Cevherlerin Bir Cins Olup Olmadığı, Cismin Parçalanmayan Cüz'e Dönüşmesi, Bir Cüz'de İki Hareket Bulunması, Tafra (sıçrama ile hareket), Bir Şeyin Mekânı Hareketli İken Başka Bir Mekâna Hareket Etmesi, Hareketsiz Olan Bir Şeyin Hareketli Olup Olmayacağı, Bütün Cisimlerin Hareketli mi, Hareketsiz mi Olduğu, Yerin Duruşu, Harekette Bir Hareketsizlik Bulunması, İnsanın Mâhiyeti, Rûh, Nefs ve Hayat, Duyular, Allah'ın Altıncı Bir Duyu Yaratması, Beş Duyunun Bir Cins mi, Değişik Cinsler mi Olduğu, Hareketler, Sükûn ve Fiiller, Rengin Tat veya Başka Bir Şey Olup Olmadığı, Hareketlerin Birbirine Benzemesi ve Bir Cins Olup Olmadıkları, Hareket ve Sükûnun, Anlamı, Arazların Bâki Olup Olmadığı, Arazların Yok Olup Olmayacağı, Arazlar İçin Bir Bekâ Bulunup Bulunmadığı, Arazların Yok Olması, Cisimlerin Görülmesi, Hareketler, Sükûn vb. Arazlar mı, Sıfatlar mı Olduğu, Hareketin Zâtından Dolayı mı, Bir Manâ Olmadan mı Hareket Olduğu, Duyularla Hissedilenlerin İdrâk Edilmesi, İdrâkin Sebebi, İletler, Rengin Duyu Yoluyla Bilinmesi, Tevellüd, Ağırlık ve Hafiflik, Bir Şeyin, Gölgesinin, O Şey mi, Başka Bir Şey mi Olduğu, Sesin Nasıl İşitildiği ve İntikâl Etmesinin Câiz Olup Olmadığı, Sesin Cisim Olup Olmadığı, Allah'ın Âlemi Bir Mekânda Olmadan Yaratması, Elini Âlemin Ötesine Uzatan Kimse, Aynada Görülen Şey, Mekan, Vakit... Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfî'l-musallîn*, haz. Hellmut Ritter (Wiesbaden:1963), s. 181-182.

Eş'ari'ye benzer bir yaklaşım Bağdat okulunun önemli temsilcilerinden çağdaşı Ebü'l-Kâsım el-Belhî el-Kâ'bî'nin (ö. 319/931) *Makâlât* adlı eserinde de görülmektedir. Kâ'bî söz konusu kitabının ilk bölümlerinde Allah'ın zatı, sıfatları, Kur'an'ın özellikleri ve nübüvvet gibi daha çok vahye dayalı teolojik konuları ele alırken, sonrasında *bâbü'l-kavlî fi'l-latîf* adlı bir başlık açmakta ve bu bölümde cismin mahiyeti, en küçük parçalardan oluşup oluşmadığı, arazların hükümleri, insanın mahiyeti, tabi fiiller, idrak, zaman, mekan vb. gibi daha çok bilim ve felsefenin ilgili alanına giren konuları işlemektedir.⁴⁸⁴

Bilim ve felsefeye ait konuları "latîfü'l-keâm" başlığı altında ele almak Şii müellif Şeyh Müfid'in (ö. 413/1022) *Evâ'ilü'l-makâlât* isimli kitabında da uygulanmıştır. O, bu başlık altında cevherler, arazlar, cisimler, ma'dûm, âlemin mahiyeti, felek, yeryüzü ve onun şekli, boşluk ve doluluk, mekân, vakit ve zaman, tabiatlar, tevellüd gibi konuları işlemektedir.⁴⁸⁵ Dolayısıyla her üç makâlât kitabını birlikte ele aldığımızda kelâmcıların vahye dayalı dini konuları daha çok celîlü'l-keâm başlığı altında ele alırken akla dayalı konuları latîfü'l-keâm ve dakîku'l-keâm gibi isimlerle anmaktadırlar.⁴⁸⁶ Ayrıca bu eserler kelâmcıların teolojik konuların yanında bilim ve felsefenin ilgi alanına giren konulara yoğun bir şekilde meşgul olduklarını göstermektedir.

Kelâmcıların dakîk ve latîf konular başlığı altında bilimsel ve felsefi konulara olan yoğun ilgisi onların yazdıkları kitaplardan da anlamak mümkündür. III/IX. ve IV./X yüzyılda yaşamış kelâmcıların kitapları hakkında bize bilgi veren İbn Nedîm'in *el-Fihrist*'ine kelâmcılara atfedilen bilimsel kitaplar bunu ortaya koyar: Basra Mu'tezile okulunun kurucusu Ebü'l-Hüzeyl'in yazdığı *Kitâbü'l-Cevâhir ve'l-a'râz*, *Kitâbü'l-Mesâ'il fi'l-harekât ve gayrihâ ve Kitâbü'l-Harekât*, *Kitâbu Tespiti'l-a'râz*, *Kitâbü fi's-savt mâ hüve*, *Kitâbü'l-insân mâ hüve*;⁴⁸⁷ Nazzâm'ın yazdığı *Kitâbü'l-Cüz*, *Kitâbü't-Tevellüd*, *Kitâbü't-Tafrâ*; *Kitâbü'l-Müdâhale*, *Kitâbü'l-Harekât*, *Kitâbü'l-Cevâhir ve'l-a'râz*, *Kitâbü'l-İnsân*;⁴⁸⁸ Muammer b. Abbâd'a ait *Kitâbu'l-*

⁴⁸⁴ Ebü'l-Kâsım el-Belhî el-Kâ'bî, *Kitâbu'l-makâlât ve meahu uyunu'l-mesâik ve'l-cevâbât*, thk. Hüseyin Hansu, Racih Kürdi, Abdülhamid Kürdi, (İstanbul: KURAMER Amman: Dârü'l-Feth, 2018/1439), s. 441 vd.

⁴⁸⁵ Bkz. Şeyh Müfid, *Evâ'ilü'l-makâlât*, haz. Mehdi Muhakkık (Tahran: Dânişgâh-ı Tahran, 1372 hş./1993), s. 40 vd

⁴⁸⁶ Klasik dönem kelâmındaki celîl ve latîf ayrımı, bu ilmin dışındaki kişiler tarafından da söz konusu edilmiştir. Örneğin Ebü Hayyân et-Tevhîdî (ö. 414/1023) *Risâle fi semerâti'l-ülûm*'unda, kelâmı tanıtırken bu ilmin "akla dayanan" (yeteferradü'l-aklü bihi) dakîk ve "vahye dayanan" (yüfze'u ilâ kitâbi'llâhi fihi) celîl olmak üzere iki kısımdan müteşekkil olduğunu söylemektedir. Ebü Hayyân et-Tevhîdî, *Kitâbü'l-Edeb ve'l-inşâ fi's-sadâka ve's-sadîk* (Kahire el-Matbaatü'lâmireti's-şarkıyye, 1323/1905), s. 192. Kelâm ilminin konularını celîl ve dakîk olmak üzere ikiye ayıran daha başka kelâmcılar için bkz. Mehmet Bulğen, "Klasik Dönem Kelâmında Dakîku'l-Kelâmın Yeri ve Rolü", s. 44-50.

⁴⁸⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, haz. Rıza Teceddüd (Tahran, 1971), s. 204.

⁴⁸⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 206.

*Cüzi 'llezî lâ yetecezze', el-Kavl bi'l-a'râz ve'l-cevâhir,*⁴⁸⁹ Ebû Bekir el-Esamm (ö. 200/816) tarafından yazılan *Kitâbü'l-Harekât.*⁴⁹⁰

İbnü'n-Nedîm'in zikrettiği kitaplar, kelâmcıların bilimsel ve felsefi konulara ilgisinin sadece Nazzâm ve Câhız gibi birkaç isimle sınırlandırılmayacağını, o dönemde her kesimden kelâmcının aktif bir şekilde katkıda bulunduğu zenginlikteki araştırma alanı olduğunu ortaya koymaktadır. İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'i, ile Eş'arî, Kâ'bî ve Şeyh Müfid yazılan *Makâlât* kitapları birlikte değerlendirildiğinde şu güçlü sonucu elde etmek mümkündür: Kelâmcılar II./VIII. yüzyılın sonlarından itibaren felsefi ve bilimsel konularla oldukça yoğun bir şekilde meşgul olmuşlardır. Bu ilginin temelinde İslâm dinini diğer din ve düşünce sistemlerine karşı savunma amacı bulunmakla birlikte, onların bilimsel ve felsefi konulara ilgisi sadece dini savunma (apolojetik) olarak nitelenmek doğru değildir. Zira yukarıda zikrettiğimiz eserlerden açıkça anlaşılacağı üzere, kelâmcılar sadece diğer düşünce sistemlerine karşı kitap yazmak ya da onları eleştirmekle kalmamışlar, âlemin yapısı, işleyişi ve insanın tabiatı gibi konularda da birbirlerine alternatif teoriler geliştirmişlerdir. Ayrıca onlar hiçbir teolojik bağlamı olmayan sadece belli fizik meselelerini aydınlatmaya münhasır kitaplar yazmışlardır. Bu durum özellikle III./IX. Yüzyıl dikkate alındığında kelâmcıların bilimsel ve felsefi konulara sadece dini kaygılarla değil birer hakikat arayıcıları olarak da yaklaştıklarını göstermesi açısından önem arz etmektedir.⁴⁹¹

2. İmam Mâtürîdî'nin Kelâmın Dakîk ve Latîf Konularına Karşı Tavrı

III./IX. Yüzyıldaki Mu'tezile kelâmcılarının felsefi ve bilimsel konularla sadece dini savunmak amacıyla değil birer hakikat arayıcıları olarak meşgul olduklarını ortaya koyduktan sonra İmam Mâtürîdî'nin kelâmcıların bu türden konularla yoğun bir şekilde meşgul olmalarına yönelik yaklaşımına değinmemiz gerekmektedir. İmam Mâtürîdî'nin kelâmî görüşleri hakkında sistematik bilgi alınabilecek günümüze ulaşan en önemli eseri *Kitâbu't-tevhîd*'dir.⁴⁹² Ancak İmam Mâtürîdî'nin bu kitaptaki öncelikli amacı salt bir fizikçi ya da metafizikçi gibi bir hakikat araştırması yapmak değil başta tevhîd ilkesi olmak üzere İslâm dininin prensiplerini temellendirip savunmaktır. Bu bağlamda onun kitabında değindiği kozmolojik konular daha çok tanrının varlığını akıldan hareketle kanıtlama anlamında bir "doğal teoloji"nin parçasıdır. Dolayısıyla biraz önce "dakîku'l-keâm" ve "latîfü'l-keâm" başlığıyla aktardığı, cisim, cevher, araz gibi kavramları birbirleriyle en ince ayrıntısına kadar tartışan ve bu türden konulara yönelik ilgilerini âdeta bir doğa filozofu ölçeğinde

⁴⁸⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 207.

⁴⁹⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 214.

⁴⁹¹ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Mehmet Bulgen, "İmam Mâtürîdî ve Atomculuk", s. 109.

⁴⁹² *Kitâbu't-Tevhîd*'e yapılan atıflarda merhum Bekir Topaloğlu ve merhum Muhammed Aruçi tarafından yapılan Arapça neşir (Ankara: TDV Yayınları 2017) ile Bekir Topaloğlu tarafından yapılan Türkçe tercüme (Ankara: İSAM Yayınları, 2015) esas alınmıştır.

ilerilere taşıyan Ebü'l-Hüzeyl ve Nazzâm gibi Mu'tezile kelâmcıların aksine İmam Mâtürîdî, felsefî ve bilimsel meselelere dinen bir lüzum olmadıkça ilgi duymamaktadır.

İmam Mâtürîdî'nin felsefî ve bilimsel konulara ilgisinin daha çok dini savunma (apologetics) amaçlı oluşu kitaplarından yola çıkarak yaptığımız genel bir değerlendirme olmayıp onun bizzat kendisi de kelâmcıların bu türden konularda detaylı tartışmalara girmekten kaçınmalarını istemektedir. Nitekim o, Sümeniyye ile canlıların özellikleri konusunda detaylı tartışmalara girişen Nazzâm'ı şu şekilde eleştirmektedir:

“Bütün bunlar faydasız sözlerdir. Bu konuda söylenecek şey adı geçen nesnelerin oldukları gibi yaratıldıkları ve mevcut yapısal özelliklerine (tab') sahip kılındıklarıdır: Bazı cevherler gökte uçar, bir diğeri suda yüzer, üçüncüsü de yeryüzünde yürür. Bütün konularda illet bulma çabasına girmek âlemlerin rabbine tahakküm etmeye kalkışmak, izin verilmeyen ve insan kavrayışının dışında kalan hususları irdelemektir. Bunlar tıpkı maddi konuların irdelenmesinde (tahkîku'l-a'yân) olduğu gibi dinin açıklanmasını üstlendiği hususlar türünden şeyler değildir.”⁴⁹³

Yukarıdaki metinde İmam Mâtürîdî'nin maddeye dair araştırmaların dinen doğrudan ilgisinin olmadığını belirtmesi ve bu türden konuların künhüne insanın vakıf olmayacağını savunması dikkate değerdir. İmam Mâtürîdî tefsirinde de benzer bir yaklaşıma sahip görünmektedir. O, “Allah hareket eden her canlıyı bir sudan yarattı.” (Nûr 24/45) ayetini tefsir ederken, insanoğlunun eşyanın gerçek doğasını bilmeye hiçbir zaman güç yetiremeyeceğine dikkat çekmektedir. Dolayısıyla ona göre doğada gözlemlenen oluş ve gelişimi tabiatlar ve sebeplerle açıklamaktan daha ziyade doğrudan Allah'ın kudreti, ilmi ve tedbiri ile açıklamak daha isabetli bir yaklaşım olacaktır.⁴⁹⁴

Mâtürîdî'nin maddenin yapısı ve canlıların özelliklerine dair konuların dinle doğrudan ilgili olmadığını söylemesi ve bu türden konulara detaylı tartışmalara girmekten kaçınması kendisinden sonra gelen bazı Mâtürîdî'ye kelâmcıları tarafından da dile getirilmiştir. Ebü'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115) İmam Mâtürîdî'nin cisimlerin yapısal özellikleri konusunda ayrıntılı tartışmalara girmemesini şöyle açıklamaktadır:

“Bu, onun dinî konularda ihtiyaç olmadıkça, herhangi bir şeyin hakikatini tarif etmekle meşgul olmak istememesinden kaynaklanmaktadır. Bu da bu kabildendir... Eş'arî'ye gelince, o bunu araştırmakla uğraşmıştır. O, [cismin] uzunluk, genişlik ve derinliğin

⁴⁹³ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 239/242.

⁴⁹⁴ Mâtürîdî, *Te'vilatu'l-Kur'an Tercümesi* (çev. Mehmet Erdoğan, haz. Yusuf Şevki Yavuz), İstanbul: Ensar, 2018, X, 222

hâsıl olduğu üç açıdan birleşmiş olan bir şeyin ismi olmayacağını kesin olarak iddia etmiştir.”⁴⁹⁵

Yukarıdaki metinde Nesefî'nin bir taraftan İmam Mâtürîdî'nin dinen bir ihtiyaç olmadığı gerekçesiyle cismin net bir tanımını yapmaktan çekindiğini belirtirken diğer taraftan İmam Eş'arî'yi bunu yaptığı için eleştirmesi dikkat çekicidir.

Nesefî, arazlar konusunu ele alırken İmam Mâtürîdî'nin arazların mahiyetiyle ilgili “Bu konuda susmak daha garantilidir. Çünkü bunu bilmemenin bir farzı terk etmek olduğuna dair bir şey bilmiyoruz.”⁴⁹⁶ diyerek kesin bir tavır takınmaktan kaçındığını belirtmektedir. Nesefî hemen devamında “Ashabımızın meşhur olan görüşlerindedir ki, onlar usulü'd-dinin tashihi için ihtiyaç duyulmadığı takdirde eşyanın hakikati hakkında araştırma yapmakla uğraşmamışlardır.”⁴⁹⁷ demekte ve Mâtürîdî'nin söz konusu tavrını mezhebin diğer ileri gelenlerine de genellemektedir. Nesefî'nin kendisi de İmam Mâtürîdî'nin bu görüşünü benimsemekte ve arazlara olan ilgisini hudûs deliliyle sınırlandırmaktadır. Nesefî'ye göre arazlar meselesinde gerekli olan şey, onların yoktan yaratılmış (hâdis) oluşlarını ve âlemin cüzlerinden kendi başına var olan cevherlerin bu şekildeki hâdis arzılardan ayrı kalmasının imkânsızlığını ispat ve bunlar vasıtasıyla âlemin tamamının yoktan yaratılışına (hudûs) delil getirmekten ibarettir. Âlemi oluşturan unsurlardan kendi başına var olanların bu arazların ötesinde başka bir şey veya cismin kendisinden hali kalamadığı bu arazlara ilişkin olup olmadığına dair bilgiye ise dinen ihtiyaç yoktur.⁴⁹⁸

İmam Mâtürîdî ve Nesefî'nin cisim, cevher ve araz gibi madde ile ilişkili kavramlara yönelik ilgilerini dinle ilişkili olma şartına bağlayan bu tutumları, Fârâbî (ö. 339/950) gibi İslâm filozofları tarafından savunulan kelâmcıların fizik ve metafiziğe dair meselelere birer hakikat arayıcısı olarak değil de bir din savunucusu şekilde yaklaştığına yönelik iddialarını desteklemektedir. Diğer taraftan İmam Mâtürîdî ve Nesefî'nin yaklaşımları kelâm ilminin külli ilim (metafizik) olduğu, bu ilim çatısı altında mevcûd olmak bakımından mevcûdun incelendiği gibi yaklaşımlara da aykırılık arz etmektedir. Zira yukarıdaki metinlerden açıkça görüleceği üzere gerek İmam Mâtürîdî'nin kendisi gerekse onun önemli takipçilerinden Nesefî dinen ihtiyaç duyulmadıkça eşyanın hakikati hakkında bir araştırma yapmakla meşgul olmadıklarını söylemektedirler.

Son olarak belirtmeliyiz ki bütün bunlar İmam Mâtürîdî'nin bilimsel ve felsefi konularla hiçbir zaman ilgilenmediği ya da düşünce sisteminin arka zemine belirli

⁴⁹⁵ Ebü'l-Muîn Nesefî, *Tebîrâtü'l-edille* (haz. Hüseyin Atay & Şaban Ali Düzgün), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2004, I, 66 (انه لا يشتغل بتعريف حقيقة شيء ما اذا لم يكن به الى ذلك حاجة في امر دينه).

⁴⁹⁶ *Tebîrâtü'l-edille*, I, 72.

⁴⁹⁷ *Tebîrâtü'l-edille*, I, 72. (الى بهم حاجة لا التي الأشياء حقائق عن بالبحث يشتغلون لا أنهم أصحابنا مذاهب من المشهور (الدين أصول تصحيح في معرفتها)

⁴⁹⁸ *Tebîrâtü'l-edille*, I, 72.

kozmozolojik teorileri almadığı anlamına gelmemektedir. İmam Mâtürîdî âlemin yaratılmışlığı ve Tanrı'nın varlığını ispatlamada kozmozolojik delillere oldukça önem verdiği gibi, yine onun genel düşünce sistemine “arazlar” konusundaki görüşlerinin damga vurduğu görülür. O, başta hudûs delili olmak üzere, Allah'ın varlığı ve birliği, O'nun yaratışının sadece ilk yaratılışla sınırlı kalmayıp şu anda da devam etmesi ve kulların fiilleri de dahil olmak üzere birçok meseleyi “arazların sürekli olmadığı” görüşü üzerinden temellendirmeye çalışmaktadır.⁴⁹⁹ Dolayısıyla İmam Mâtürîdî felsefi ve bilimsel konularla ne derece meşgul olursa olsun, onun bütün bu konularla salt bir hakikat arayıcısı olarak değil de daha çok İslâm dininin prensiplerini (mâkâsîd) akılla temellendirip savunmak amacıyla (vesâil) meşgul olduğu gözden uzak tutulmamalıdır.

Sonuç

II./VIII. Yüzyılın başlarında Mu‘tezile tarafından kurulan kelâm ilmi tarihsel süreçte konu ve metot açısından bir takım yapısal değişimler geçirmiştir. Kelâmın ilk ortaya çıkışına bakıldığında ağırlıklı tartışma konularının imamet, iman-amel ilişkisi, kulların fiilleri gibi teolojik meselelerin ön planda olduğu görülmektedir. Ancak gerek zikrettiğimiz makâlât kitapları gerekse İbn Nedim'in kelâmcılara atfettiği kitaplara yakından bakıldığında kelâmcıların II./VIII. Yüzyılın sonlarından itibaren felsefi ve bilimsel konularla yoğun bir şekilde meşgul olmaya başladıkları anlaşılmaktadır. Bu durum kelâm ilmîni, meselelerin daha ziyade vahye dayalı olarak ele alındığı bir akâid ilmi olmanın ötesinde, akla dayalı da ele alındığı derin teorik kökleri olan bir ilim haline gelmiştir.

Aslen bir ilahiyatçı olan kelâmcıların felsefi ve bilimsel konulara bu derece ilgi göstermeleri şaşırtıcıdır. Bunun sebebi kelâmcıların İslâm dininin vahye dayalı prensiplerini akla dayalı bir şekilde temellendirip savunmak (doğal teoloji) olarak görülse de bazı kelâmcıların bu ilgiyi bir ilahiyatçı olmanın ötesine taşıdıkları ve cisim, cevher, araz, varlık yokluk, boşluk doluluk gibi konulara birer hakikat arayıcıları olarak da ilgilendikleri bir gerçektir. Bu bağlamda Nazzâm, Ebü'l-Hüzeyl gibi kelâmcılar ortaya attıkları kavram ve teorilerle İslâm medeniyetinde başta fizik olmak üzere tabii bilimlerin gelişimine önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Diğer taraftan klasik dönem kelâmcıları her ne kadar bilimsel ve felsefi konulara yoğun ilgi duysalar da onların bu faaliyetlerine dayanarak kelâmî teorik felsefe olarak görmek ya da mevcut olmak bakımından mevcudu inceleyen küllî ilim olarak değerlendirmek doğru olmayacaktır. Zira kelâmcılar fizik ve metafiziğe dair konulara ne derece ilgi duymuşlarsa duysunlar kendilerini felsefe ve bilimden ayıran

---

⁴⁹⁹ *Tebssıra*, I, 72

vahye dayalı kırmızı çizgiler ile tevhid, risalet ve ahiret gibi konulara her zaman sahip görünmektedirler. Esasen Hayyat'ın Ebü'l-Hüzeyl ve Nazzâm da dahil olmak üzere Mu'tezile kelâmcılarının dakik ve latif konularla ilgilenmelerinin amacını tevhid ilkesi olarak açıklaması bunu ortaya koymaktadır.

Felsefi ve bilimsel konulara yoğun bir şekilde meşgul olmak daha çok Mu'tezile ve Eş'ariyye kelâmcılarına mahsus olup, bu şekilde entegrasyona (mezc) dayalı bir din, felsefe ve bilim ilişkisi modelinin Mâtürîdiyye kelâmcıları tarafından yaygın olarak benimsendiği söylenemez. Nitekim Nesefî'nin de belirttiği üzere İmam Mâtürîdî'nin dinen ihtiyaç olmadıkça bir şeyin hakikatini tarif etmekle meşgul olmak istememesi, maddeye dair konuların irdelenmesinin dinle bir ilgisinin olmadığını belirtmesi ve ayrıca bu türden konularda detaylı bir şekilde meşgul olan kelâmcıları eleştirmesi bunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Mâtürîdîlerin din ve bilimi alan itibarıyla birbirinden ayıran bu tavrı, kelâm ilminin bilim ve felsefeyle ilişkisini daha çok Mu'tezile ve Eş'ariyye örnekleri üzerinden açıklayan ve entegrasyon öngören modellere aykırılık arz etmektedir.

Son olarak belirtmeliyiz ki Mâtürîdîlerin sınırlı anlamda bir din, felsefe/bilim ilişkisi modeli benimsemiş olmaları, onlara belirli bir bilimsel ya da felsefi kurama zorunlu olarak kendilerini adamama yönünden birtakım avantajlar sağlamış görünse de tarihsel süreçte bu tutumun mezhep üzerinde bir takım olumsuz etkileri de olmuş görülmektedir. Mâtürîdiyye kelâmı özellikle Ebü'l-Muîn en-Nesefî sonrasında daha çok akaid ilmi düzeyinde kalırken, halbuki felsefe ve bilimle mezc olmuş bir modeli eksene alan Eş'ariyye, kelâmî açıdan kendini geliştirerek Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), Seyfeddin Âmidî (ö. 631/1233), Kâdî Beyzâvî (ö. 685/1286), Sa'düddîn et-Teftâzânî (ö. 792/1390) ve Seyyid Şerîf Cürcânî (ö. 816/1413) gibi ünlü isimler çıkarabilmesi dikkate değerdir. Dolayısıyla Mâtürîdîlerin tarihsel süreçte Eş'arilerden kelâmî açıdan geri kalmalarının nedenini coğrafi konumla açıklamaktan daha ziyade, onların dinen lüzum duymadıkça bilimsel ve felsefi konularla meşgul olmama prensiplerine bağlamak daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

Kaynakça

Bulğen, Mehmet, "İmam Mâtürîdî ve Atomculuk", *İmam Matüridi ve Mâtürîdiyye Geleneği*, ed. Hülya Alper, (İstanbul, 2018), s. 83-122.

Bulğen, Mehmet, "Klasik Dönem Kelâmında Dakîku'l-Kelâmın Yeri ve Rolü", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2015, sayı: 33, s. 39-72.

Câhız, *Kitabü'l-Hayevân*, haz. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, (Beyrut, 1388/1969).

Ebû Hayyân et-Tevhidî, *Kitâbü'l-Edeb ve'l-inşâ fi's-sadaka ve's-sadik*, (Kahire 1323/1905).

Eş'arî, Ebû'l-Hasan, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn*, haz. Hellmut Ritter, (Wiesbaden:1963).

Hayyât, Ebû'l-Hüseyn, *Kitabü'l-İntisâr*, haz. Albert Nasri Nader, (Beyrut, 1957).

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, haz. Rıza Teceddüd, (Tahran, 1971).

el-Kâ'bî, Ebû'l-Kâsım el-Belhî, *Kitâbu'l-makâlât ve meahu uyunu'l-mesâik ve'l-cevâbât*, haz. Hüseyin Hansu, Racih Kürdi, Abdülhamid Kürdi, (İstanbul 2018/1439).

Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Kitâbü't-Tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu, (Ankara, 2015).

Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Kitâbü't-Tevhîd*, haz. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçî, (Ankara, 2005).

Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Te'vilatu'l-Kur'an Tercümesi*, çev. Mehmet Erdoğan, ed. Yusuf Şevki Yavuz, (İstanbul, 2018), X.

Nesefî, Ebû'l-Muîn, *Tebssiratü'l-edille*, haz. Hüseyin Atay & Şaban Ali Düzgün, (Ankara, 2004)

Şeyh Müfid, *Evâ'ilü'l-makâlât*, hz.. Mehdi Muhakkık, (Tahran, 1993).